*Instytut Archeologii
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
w Toruniu*

MARCIN WIEWIÓRA

**Poszukiwania krzyżackiego Starogrodu i Chełmna.
Wyniki badań nieinwazyjnych i archeologicznych najstarszej lokacji
Chełmna i pierwszej krzyżackiej warowni w Starogrodzie**

**The search for the Teutonic Order's Starogród and Chełmno.
Results of non-invasive and archaeological research of the oldest
incorporation of Chełmno and the first Teutonic stronghold in Starogród**

Zarys treści. W artykule zaprezentowano wstępne wyniki badań nieinwazyjnych i archeologicznych najstarszej warowni krzyżackiej w Starogrodzie i pierwszej lokacji miasta Chełmna. Nie tylko potwierdziły one wzmianki historyczne znajdujące się w XIV-wiecznej kronice krzyżackiej Piotra z Dusburga, ale również pozwoliły po raz pierwszy, po kilkuset latach, odtworzyć historię jednego z najstarszych miast lokowanych na prawie chełmińskim, założonym przez Krzyżaków na początku XIII wieku w Polsce.

Słowa kluczowe: archeologia, warownie, miasto, zakon krzyżacki, Starogród, Chełmno, lokacja.

Wstęp

W 2016 roku Instytut Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika rozpoczął realizację projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki pt. „*Castra Terrae Culmensis* – na rubieży chrześcijańskiego świata”¹. Zakładał on przeprowadzenie w ciągu trzech lat interdyscyplinarnych badań pięciu zamków krzyżackich; ich wyniki posłużyły do rozważań między innymi nad chronologią początków aktywności budowlanej Krzyżaków oraz modelem rozwoju architektury

¹ Artykuł przygotowany w ramach projektu naukowego finansowanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Narodowy Program Rozwoju Humanistyki, moduł 2b – Rozwój (2bH 15 0078 83).

obronnej (ryc. 1). W ramach programu badawczego, obok prac wykopaliskowych, zaplanowano również wyprzedzające badania nieinwazyjne. Te ostatnie obejmowały szerokopłaszczyznowe rozpoznanie terenu za pomocą pomiarów magnetycznych, a następnie, w wybranych miejscach, prospekcję elektrooporową.

Jednym z głównych celów badań były poszukiwania warowni w Starogrodzie i miejsca lokacji najstarszego miasta krzyżackiego – Chełmna. Na terenie obecnej wsi Kałdus przed przybyciem rycerzy zakonu krzyżackiego funkcjonował gród (Chudziak, Bojarski 2015, s. 85–86). W 1232 roku, podczas krucjaty przeciw pogańskim Prusom, Herman Balk w okolicy wsi Starogród, około 1,6 km w linii prostej na południe od tego starszego założenia, założył warownię i miasto Chełmno, (Löwner 1998, s. 113–114; *Piotr z Dusburga* 2004, s. 49). Ośrodek ten został wkrótce ponownie translokowany. Początki budowy Chełmna, podobnie jak położonej w pobliżu drewniano-ziemnej warowni, a potem murowanego zamku w Starogrodzie nigdy nie zostały dostatecznie wyjaśnione. W latach 1246–1285 zamek ten był prawdopodobnie pierwszą siedzibą komturów ziemi chełmińskiej, a od lat 50. XIII stulecia powołano tam komturstwo starochełmińskie (Torbus 1998, s. 70; Jóźwiak 2001, s. 45)². Przypuszczano zatem, że był to jeden z najstarszych krzyżackich zamków murowanych (Heise 1887, s. 16; Steinbrecht 1888, s. 19; Torbus 1998, s. 337). Początek przekształcania warowni drewniano-ziemnej w murowaną datowano na około połowę XIII wieku.

Historia i lokalizacja stanowiska

Zamek w Starogrodzie uznawany jest za najstarszy obiekt tego typu, zbudowany przez Krzyżaków w Prusach. Był to wówczas drugi, po Toruniu, ośrodek militarny wzniesiony na prawobrzeżnej skarpie wiślanej (Guerquin 1984). Do roku 1253 znajdowała się w nim siedziba mistrza krajowego, powstało tam również jedno z pierwszych komturstw ziemi chełmińskiej. Starogród, nazywany również *Antiquum Culmen*, *Antiquum Castrum*, *Aldehaus*, *Althaus Kulm*, uważany był także za miejsce najstarszej lokacji miasta Chełmna. W kronice krzyżackiej jej autor, Piotr z Dusburga, opisał nie tylko historię i miejsce lokalizacji najstarszego, drewniano-ziemnego obiektu, ale również budowę pierwszego miasta krzyżackiego, które miał założyć w tym samym roku, wspomniany już, wielki mistrz Herman von Balk: „Z pomocą tych krzyżowców, po ich przybyciu do Torunia [warowni Stary Toruń], brat i mistrz Herman wybudował zamek i miasto Chełmno w roku Pańskim 1232 w tym miejscu, w którym teraz leży Starogród” (*Piotr z Dusburga* 2004, s. 49). We wszystkich studiach nad dziejami urbanizacji Prus szczególne znaczenie ma dokument lokacyjny, wystawiony przez wielkiego mistrza Niemieckiego Zakonu Szpitalnego św. Marii w Jerozolimie – Hermana von Salza

² Obecnie wiadomo, że nie mogło powstać przed 1250 rokiem. Pierwsza wzmianka o komturze pochodzi z 1251 roku (Löwner 1998, s. 165–166; Jóźwiak 2001, s. 49–50).

Ryc. 1. Mapa ogólnogeograficzna z położeniem badanych zamków (oprac. P. Molewski)
 Fig. 1. General geographic map with the location of the examined castles (edited by P. Molewski)

i mistrza krajowego Hermana Balka, w którym określono ramy prawno-ustrojowe dla dwóch najstarszych i największych miast lokowanych na ziemi chełmińskiej – Chełmna i Torunia. Został on przygotowany na podstawie wzorców zachodnioeuropejskich, szczególnie magdeburskich i flamandzkich (Chudziak, Bojarski 2015, s. 83). Jego znaczenie jest o tyle istotne, że na długie lata, jako tzw. prawo chełmińskie, był punktem odniesienia dla lokacji wielu innych ośrodków położonych w granicach państwa zakonnego i poza nim. Prawo chełmińskie stanowiło fundamentalny element ustroju prawnego Prus krzyżackich, a potem polskich. Dotąd przyjmowano, że przywilej chełmiński wystawiono 26 grudnia 1233 roku. Jednak badania przeprowadzone przez Marca Löwnera wskazują, że nastąpiło to najprawdopodobniej rok wcześniej. Tym samym skorygować należy datę lokacji obu wymienionych wyżej miast (Löwner 1998, s. 47–70; por. też. Józwiak 2000, s. 113–114; Dorna 2015, s. 85–102). Według źródeł historycznych pierwsze miasto przetrwało kilkadziesiąt lat, a po jego spaleniu w 1244 roku przez księcia pomorskiego Świętopełka, zostało opuszczone i translokowane. Nic dziwnego zatem, że kwestia jego lokalizacji stała się jednym z priorytetów nowego projektu badawczego.

Starogród leży 6 km na południowy zachód od Chełmna (ryc. 2). Najstarsze źródła pisane dotyczące Starogrodu pochodzą z XIII wieku; zespół zamkowy składał się wówczas z zamku wysokiego i dwóch przedzamczy. Teren warowni ulegał różnym przekształceniom od początku późnego średniowiecza (Molewski i in. 2018). W miejscu drewniano-ziemnego obiektu, w drugiej połowie XIII wieku,

Ryc. 2. Starogród, gm. Chełmno. A – geomorfologia; B – hipsometria (czerwona ramka – teren z części C i D ryciny); C – hipsometria terenu zamku i jego otoczenia: AB – linia przekroju geologicznego z części E ryciny, wielobok – zrekonstruowany zasięg murów zamku wysokiego, 1, 2 – przedzamcze; D – spadki; E – model budowy geologicznej terenu położenia zamku (z.w.p. – zwierciadło wód podziemnych) (oprac. P. Molewski)

Fig. 2. Starogród, Chełmno commune. A – geomorphology; B – hypsometry (red frame – area from parts C and D of the figure); C – hypsometry of the castle area and its surroundings: AB – geological section line from part E of the figure, polygon – reconstructed range of the walls of the high castle, 1, 2 – outer ward; D – slopes; E – model of the geological structure of the castle location area (z.w.p. – groundwater table) (edited by P. Molewski)

rozpoczęto budowę murowanego założenia, które było wielokrotnie przebudowywane. Po wojnie trzynastoletniej, w drugiej połowie XV wieku, zamek – aż do rozbiórki rozpoczętej w końcu XVII stulecia – został rezydencją biskupów chełmińskich. Po wschodniej stronie obiektu znajdował się rozległy obszar, którego zasięg wyznaczają – widoczne do dzisiaj – pozostałości suchej fosi (ryc. 3: B). W tak określonych granicach mieści się obecnie znaczna część współczesnej wsi wraz z kościołem, szkołą i położonymi centralnie budynkami dawnego folwarku z XIX–XX wieku. W XVII–XVIII stuleciu w obrębie folwarku na interesującym nas obszarze stał dom, chlewy, obory, owczarnie, stodoły, stajnie itp. (*Inwentarz* 1927; *Inwentarze* 1955; 1956). Zabudowa wsi i folwarku czytelna jest zarówno na Mapie Schröttera z XIX/XX wieku (*Mapa Schröttera*), jak i na Mapie Messtischblatt z początku XX wieku (*Messtischblatt*). Teren ten w literaturze, za Conradem Steinbrechtem, określano nazwą „trzecie przedzamcze” (Steinbrecht 1888; Pabian, Rozyńkowski 1997; Torbus 2014). Nie ma jednak jakichkolwiek podstaw, aby traktowany był jako część zamku, za czym przemawia między innymi jego ogromny rozmiar (Sprawozdanie 2017; 2018). Od dawna przypuszczano więc, że był to obszar, powstałej przy zamku, pierwszej lokacji miasta Chełmna z 1232/1233 roku. Jego poszukiwania trwały ponad 100 lat, z informacji źródłowych wiadomo, że pierwsza lokacja odbyła się na terenie dzisiejszego Starogrodu. Potem nastąpiły dwie lub trzy translokacje, najpierw na teren Rybaków, dzisiejszej dzielnicy Chełmna, a w latach 1250–1253 w miejsce obecnego położenia tej miejscowości (Chudziak, Bojarski 2015, s. 86, 90). Jednak dotychczasowy stan badań nie pozwalał na precyzyjne określenie miejsca najstarszej lokacji. Na przełomie lat 60. i 70. XX wieku badania sondażowe przeprowadzone w Starogrodzie, zarówno na zamku wysokim, jak i przedzamczu, nie rozwiązały tego problemu. Nie odkryto wówczas śladów, które można by wiązać z pierwszą lokacją. Problem obecności starej warowni w Starogrodzie, jak i pierwszej lokacji miasta Chełmna, pozostawał więc niewyjaśniony aż do 2016 roku.

Metody i źródła

Pomiary geofizyczne przeprowadzono w trzech rejonach przedzamcza i domniemanej lokacji najstarszego miasta; miały one charakter rozpoznania lokalizującego obecność pozostałości wywołujących zmiany parametrów gruntu, a także na obszarze samego zamku (Wiewióra i in. 2017). W tym ostatnim przypadku znaczne trudności sprawiał teren, silnie przetworzony w wyniku rozbiórki obiektu oraz późniejszych niwelacji, ale także przeprowadzonych tutaj, w latach 60. XX wieku, badań wykopaliskowych. Ze względu na znaczne różnice w wysokości terenu nie było możliwe objęcie go szerokopłaszczyznowymi pomiarami elektrooporowymi z kilkumetrowym zasięgiem prądu. Dlatego w pierwszym etapie prac przeprowadzono jedynie wstępne rozpoznanie warunków zalegania i charakteru zachowanych pozostałości, jednak jego rezultaty musiały być potwierdzone przez

Ryc. 3. Starogród, gm. Chełmno. Wyniki badań geofizycznych prowadzonych na obszarze zamku wysokiego (A) i miejsca pierwszej lokacji Chełmna (B) (oprac. K. Misiewicz, W. Małkowski, B. Wasik, M. Wiewióra)

Fig. 3. Starogród, Chełmno commune. The results of geophysical survey conducted in the area of the high castle (A) and the place of the first incorporation of Chełmno (B) (edited by K. Misiewicz, W. Małkowski, B. Wasik, M. Wiewióra)

wyniki sondażowych badań archeologicznych, poprzedzających dalszą działalność z zastosowaniem metod inwazyjnych. Pomiary magnetyczne wykonano na obszarze o powierzchni 1,6 ha (rejon 1), położonym na zewnątrz od fosy zamkowej. Wydzielono szereg ułożonych liniowo anomalii o regularnych kształtach, które mogą świadczyć o obecności reliktywów dawnej zabudowy, w tym ewentualnych ciągów komunikacyjnych, widocznych szczególnie wyraźnie w południowej części przebadanego obszaru. Na mapie interpretacyjnej wydzielonych anomalii oznaczono ich zasięg, charakter i lokalizację w układzie współrzędnych geograficznych. Pomiary w rejonie usytuowanym na wschód od obecnego ogrodzenia cmentarza przykościelnego (rejon 2), przeprowadzono na powierzchni 1,5 ha. Mapa interpretacyjna wydzielonych anomalii potwierdza ich regularny układ, mogący świadczyć o zaleganiu na przebadanym obszarze poszukiwanych pozostałości archeologicznych (ryc. 3: B, ryc. 4: A, B). Kolejne pomiary wykonano na obszarze 1 ha, zlokalizowanym na południe od obecnej głównej ulicy miejscowości Starogród

Ryc. 4. Starogród. Lokacja Chełmna. Lokalizacja wykopów 6 (A) i 7 (B) (oprac. B. Wasik, K. Misiewicz, W. Małkowski)

Fig. 4. Starogród. Chełmno incorporation. Location of trenches 6 (A) and 7 (B) (edited by B. Wasik, K. Misiewicz, W. Małkowski)

(rejon 3). Najciekawsza okazała się prostokątna anomalia o wymiarach 23×10 m, z podwyższonymi wartościami, biegnąca ukośnie w stosunku do zastosowanej siatki pomiarowej. Regularny kształt oraz wyraźne granice liniowe wskazywały na to, że jej źródłem może być obecność struktur pochodzenia antropogenicznego. Dla potwierdzenia tej hipotezy, a jednocześnie uzyskania danych o przypuszczalnej głębokości zalegania obiektów wywołujących anomalie, wykonano pomiary geoelektryczne elektrooporowe na obszarze o wymiarach 20×10 m (ryc. 4: B). Pomiarami magnetycznymi i wysokościowymi GPS RTK objęto też dawną fosę zamkową i jej północno-wschodni skłón, łącznie 0,21 ha (rejon 5), praktycznie cały teren z tej strony zamku dostępny dla prospekcji magnetycznej. Podobnie jak w opisanych wyżej rejonach badań, dla lokalizacji i charakteru pozostałości wywołujących wydzielone anomalie bardzo przydatna okazała się mapa łącząca rezultaty prospekcji magnetycznej z wynikami pomiarów wysokościowych GPS RTK. Dodatkowym elementem ułatwiającym określenie charakteru zarejestrowanych anomalii była mapa i trójwymiarowy model rozkładu wyliczonych wartości pseudo-gradientów składowej poziomej całkowitego wektora natężenia pola magnetycznego. Pozwalał on nie tylko na jednoznaczne wydzielenie anomalii spowodowanych obecnością w warstwie przypowierzchniowej obiektów metalowych, ale także na wyznaczenie miejsc, w których można było spodziewać się zalegania pozostałości wykonanych z palonej cegły. Nie jest wykluczone, że pozostałe anomalie (głównie wąskie zmiany liniowe) wywołały dawne ciągi komunikacyjne i pozostałości fundamentów murów zamku. Można też przypuszczać, że część ze stref anomalnych, z wyraźnymi granicami i o regularnym kształcie, zarejestrowano w miejscach zalegania pozostałości lekkich konstrukcji szachulcowych.

Badania archeologiczne na zamku wysokim, których celem było poszukiwanie najstarszej warowni krzyżackiej, prowadzono w obrębie trzech wykopów, eksplorowanych w miejscu zajmowanym przez zamek wysoki, rozebrany w XVIII–XX wieku (ryc. 5: A–E) (Sprawozdanie 2017; 2018). Wyniki badań geofizycznych z 2016 roku, które wykazały obecność bardzo regularnych anomalii w części północnej wsi i kolejnych w środkowej, stały się podstawą badań inwazyjnych.

Badania archeologiczne na terenie wsi Starogród przeprowadzono w 2018 roku; wytyczono wówczas trzy wykopy badawcze (ryc. 4). Wykop 6 znajdował się dokładnie na jednej z zarejestrowanych anomalii, którą wstępnie zinterpretowano jako pozostałość zabudowy mieszkalnej miasta. Podzielono go na cztery ćwiartki, przy czym eksplorowano jedynie ćwiartki A (północno-zachodnia) i C (południowo-wschodnia). Ćwiartka A odpowiadała położeniu wspomnianej anomalii, natomiast ćwiartka C obejmowała obszar, na którym rysowały się mniejsze zakłócenia. Wykop 7 przecinał dużą anomalię w kształcie litery L, a wykop 8 wytyczono na południowym skraju obszaru interpretowanego jako lokacyjne Chełmno, w miejscu wału i wewnętrznego stoku fosi okalającej pierwotne miasto.

Wyniki badań

Podczas badań przeprowadzonych w 2017 roku na zamku wysokim w Starogrodzie odsłonięto relikty krzyżackiej warowni drewniano-ziemnej, potwierdzając relacje Piotra z Dusburga. Natrafiono na ślady osadnictwa krzyżackiego z lat 30. XIII wieku, choć nie znaleziono w tym miejscu bezpośrednich dowodów na istnienie fortyfikacji (wału drewniano-ziemnego). Najlepiej zachowane pozostałości odkryto bezpośrednio pod nasypami skrzydła północno-wschodniego zamku murowanego z XIV–XVII wieku (wykop 3). Analiza zarejestrowanych jednostek osadniczych pozwoliła na wydzielenie dwóch faz, związanych z latami 30. XIII wieku, czyli budową i funkcjonowaniem drewniano-ziemnej warowni. Starszą stanowił poziom drewna, prawdopodobnie cienkich desek, zalegających na cienkiej warstwie izolacyjnej z gliny (ryc. 5: A–C, ryc. 6: A–D). Zostały one następnie częściowo nakryte gliną i przecięte rowem fundamentowym o szerokości około 0,7 m, i głębokości 0,9 m, ułożonym mniej więcej na linii północ–południe. Przecinał on warstwę próchnicy pierwotnej i zagłębiał się w całość, wypełniała go glina oraz drobne kamienie. Rów mógł być podwaliną ściany budynku. Po jego zachodniej stronie odsłonięto fragment, opadającego przy krawędzi, bruku kamiennego. Między kamieniami natrafiono na ułamki naczyń ceramicznych, datowanych na XII/XIII i pierwszą ćwierć XIII wieku oraz fragmenty cegieł, w tym jeden z zachowaną główką o wymiarach 100 × 65 mm. Warstwy związane z najstarszym osadnictwem krzyżackim stwierdzono również w wykopie 1. Nawarstwienia fosi sprzed momentu budowy parchamu, o łącznej miąższości 1,15 m, reprezentowała sekwencja przecięta przez wkop związany z budową

Ryc. 5. Starogród, gm. Chełmno. Zamek wysoki. Pozostałości najstarszej warowni drewniano-ziemnej (A–C); wyniki badań geofizycznych zamku wysokiego (D–E) (oprac. K. Misiewicz, W. Małkowski, B. Wasik, M. Wiewióra)

Fig. 5. Starogród, Chełmno commune. High castle. Remains of the oldest wooden-earthen stronghold (A–C); results of geophysical survey of the high castle (D–E) (edited by K. Misiewicz, W. Małkowski, B. Wasik, M. Wiewióra)

Ryc. 6. Starogród, gm. Chełmno. Zamek wysoki. A – widok na wykopy 1–3; B – moneta krzyżacka z lat 1236–1248; C – lokalizacja wykopów z lat 60. XX wieku i z 2017 roku; D – wykop 3, profil południowy (fot. B. Wasik, M. Wiewióra, oprac. M. Wiewióra)

Fig. 6. Starogród, Chełmno commune. High castle. A – view of trenches 1–3; B – a Teutonic Order's coin from 1236–1248; C – location of trenches from the 1960s and 2017; D – trench 3, southern section (photo by B. Wasik, M. Wiewióra, edited by M. Wiewióra)

murów parchamu. Wśród materiału źródłowego wyróżniono 25 fragmentów naczyń ceramicznych wykonanych w technice tradycyjnej, datowanych od drugiej ćwierci XIII do końca XIII wieku.

Wyniki badań miejsca domniemanej lokacji miasta (wykopy 6, 7) okazały się również pozytywne. W wykopie 7 odkryto zasypisko i poziom użytkowy spalonego drewnianego, podpiwniczzonego budynku, zagłębionego na około 1,1 m w naturalnej glinie (ryc. 7). Zarejestrowana struktura miała kształt litery L składającej się z kilku części. Dłuższy odcinek, usytuowany na linii północny

Ryc. 7. Starogród, gm. Chełmno. Miejsce najstarszej lokacji Chełmna. Wykop 7 – lokalizacja względem zasięgu anomalii geofizycznej (A); profil północny (B); widok dna po zdjęciu humusu (C); widok dna powyżej calca (D) (oprac. B. Wasik, M. Wiewióra)

Fig. 7. Starogród, Chełmno commune. Place of the oldest incorporation of Chełmno. Trench 7 – location in relation to the extent of the geophysical anomaly (A); northern section (B); view of the bottom after removal of humus (C); view of the bottom above natural (D) (edited by B. Wasik, M. Wiewióra)

zachód – południowy wschód, liczył około 22 m długości. Od południowego wschodu łączyła się z kolejną strukturą o wymiarach około $8,5 \times 7,5$ m, tworząc krótsze ramię litery L. Duża ilość przepalanej polepy zalegającej w zasypisku wskazuje, że wspomniany budynek miał wyższą kondygnację wzniesioną w technice

szachulcowej. Na podstawie materiału źródłowego można go datować na czas lokacji miejskiej. Ograniczony zakres eksploracji nie pozwolił na zrekonstruowanie wyglądu i funkcji tego obiektu. Na podstawie analizy zebranych podczas badań fragmentów naczyń ceramicznych datowano go na XIII wiek.

Najbardziej interesujące odkrycia zarejestrowano w wykopie 6 (ryc. 8). Tutaj źródłem anomalii były pozostałości podpiwniczonego budynku, wzniesionego w konstrukcji szkieletowej. W obrębie wykopu uchwycono jedynie krótki odcinek jego ściany. Ponieważ jednak w części wykopu zarejestrowano teren znajdujący się po zewnętrznej stronie budynku, możliwa była rekonstrukcja położenia jego przeciwległej ściany. Stwierdzono, że miał on kształt prostokąta o szerokości 6,3–6,8 m i orientacyjnej długości 7,7–8,2 m; usytuowany został dłuższą osią na linii południowy zachód–północny wschód. Jego dolna kondygnacja była zagłębiona w ziemię na około 1 m poniżej poziomu gruntu. Pochodzący z tego miejsca materiał ceramiczny potwierdził datowanie odpowiadające pierwszej lokacji Chełmna (ryc. 9). W budynku osiągnięto poziom spalonej drewnianej podłogi, położonej na solidnych legarach. We jego wnętrzu, wśród fragmentów naczyń ceramicznych, znaleziono także kilka ułamków egzemplarzy szkliwionych, będących w XIII wieku ewidentną oznaką bogactwa i kontaktów z terenami niemieckimi. W zasypisku odkryto także przedmioty metalowe: żelazne klamry do pasów i noże, wyroby z brązu oraz odważnik z brązu, wskazujący na obecność kontaktów handlowych. W bezpośrednim sąsiedztwie budynku (ćwiartka C) natrafiono na dwa obiekty o charakterze gospodarczym. W jednym, prawdopodobnie piwnicze wkopanej w grunt, znaleziono między innymi żelazną ostrogę i klucze oraz element trójkębu (broni?).

Na podstawie wyników badań geofizycznych i archeologicznych kolejne, zbliżone pod względem formy anomalie, zlokalizowane na obu obszarach objętych prospekcją geofizyczną, także mogą być pozostałościami podobnych domów.

Chronologię związanych z warownią krzyżacką warstw osadniczych, ustaloną na podstawie analizy fragmentów naczyń ceramicznych i stratygrafii, potwierdza także moneta bita w Toruniu, w latach 1236–1248, znaleziona w stropowej części warstwy związanej z najstarszą fazą osadniczą w wykopie 3. Do badań radiowęglowych przekazano również próby węgla pobrane z warstw osadniczych (wszystkie z wykopu 3)³. Uzyskane wyniki potwierdziły wstępne datowanie najstarszej warowni krzyżackiej na lata 30. XIII wieku. Z kolei wyniki analizy fragmentów naczyń ceramicznych odkrytych podczas badań miasta lokacyjnego, pochodzących z okresu najstarszej lokacji Chełmna, potwierdziły datowania radiowęglowe prób z wnętrza budynku odsłoniętego w wykopie 6⁴.

³ Próba nr 16/17 uzyskała datę: R_Date (790,35): 68,2% prawdopodobieństwa: 1221AD–1266AD; 95,4% prawdopodobieństwa: 1182AD–1280AD; podobnie próbka nr 17/17 R_Date (825,35) uzyskała 68,2% prawdopodobieństwa: 1190AD–1257AD; 95,4% prawdopodobieństwa: 1156AD–1272AD.

⁴ Próba nr 3/18 ze Starogrodu uzyskała datę: R_Date (865,30): 68,2% prawdopodobieństwa: 1155AD (68,2%), 1220AD; 95,4% prawdopodobieństwa: 1047AD (13,5%), 1090AD; 1121AD (3,5%), 1139AD; 1148AD (78,4%), 1255AD.

Ryc. 8. Starogród, gm. Chełmno. Miejsce najstarszej lokacji Chełmna. Wykop 6 – widok profili i dna wykopu z relikdami konstrukcji budynku i warstwą polepy ze spalenizną (A–C); widok stropu dwóch obiektów gospodarczych (D) (oprac. B. Wasik)

Fig. 8. Starogród, Chełmno commune. Place of the oldest incorporation of Chełmno. Trench 6 – view of the sections and bottom of the trench with remains of the building structure and a layer of scorched clay with scorch (A–C); view of tops of two economy features (D) (edited by B. Wasik)

Dyskusja

Terra Culmensis jest regionem, którego nazwa pochodzi od miasta Chełmna, położonego nad Wisłą. Początkowo obejmował on teren leżący w łuku Wisły,

Ryc. 9. Starogród, gm. Chełmno. Miejsce najstarszej lokacji Chełmna. Fragmenty naczyń ceramicznych z wykopu 6 (oprac. M. Raciniewska)

Fig. 9 Starogród, Chełmno commune. Place of the oldest incorporation of Chełmno. Fragments of pottery from trench 6 (edited by M. Raciniewska)

między jej wschodnim brzegiem a Drwęcą na południu i Osą na północy, do jej ujścia do Wisły. Na wschodzie granicą ziemi chełmińskiej była rzeka Lutryna. W tym miejscu, w latach 20. XIII wieku, rozpoczęła się akcja misyjna, zapoczątkowana przez polskiego księcia, Konrada Mazowieckiego, realizowana początkowo przez biskupa pruskiego Chrystiana. Wyprawy odwetowe ze strony pogańskich

plemion doprowadziły w 1226 roku do sprowadzenia na te tereny rycerzy zakonu krzyżackiego. W 1228 roku książę mazowiecki przyznał im w dzierżawę ziemię chełmińską. W 1231 roku niewielki oddział krzyżacki osiedlił się w Toruniu. Do lat 80. tego stulecia Krzyżacy realizowali akcję kolonizacyjną, walcząc z plemionami pogańskimi. Wówczas też pojawiły się pierwsze, wzniesione przez rycerzy Zakonu, warownie, początkowo drewniano-ziemne, otoczone wałami. Zakładano je w miejscu opuszczonych grodów albo na dotąd niezasiedlonych obszarach. W ostatnich latach rozpoczęto badania, których celem było poszukiwanie miast, mimo, że znanych ze źródeł historycznych, jednak nigdy do tej pory niezlokalizowanych (np. Starogród, Stary Toruń czy Nieszawa). We wszystkich przypadkach przełomem w ich poszukiwaniach było zastosowanie metod badań geofizycznych. Od początku zakładano, że w Starogrodzie będą one weryfikowane archeologicznie (*W poszukiwaniu zaginionego miasta* 2015; Sprawozdanie 2018; Wiewióra 2018; Wroniecki 2018). Wyniki badań potwierdziły, że już w latach 30. XIII wieku w tym miejscu powstała drewniano-ziemna warownia. Potwierdzono również, że obszarem pierwszej lokacji miasta Chełmno był teren położony po wschodniej stronie zamku; całość, zamek wraz z miastem, tworzyła zwarty zespół (ryc. 10). Od północy jego naturalną granicę stanowiła wysoka skarpa doliny Wisły, natomiast od wschodu i południa zaznaczyła go sucha fosa o szerokości 16–18 m i głębokości 2–3 m. Wykorzystywała ona najpewniej naturalne obniżenia terenu, skutecznie odcinając cały cypel wysoczyzny, na której powstało miasto. Pierwsze miasta były kluczowe dla ugruntowania władzy na nowych ziemiach, a koloniści mieli też prawdopodobnie wspierać krucjaty w czynny sposób (Jasiński 1993, s. 102, 104; Czaja 2000, s. 47–49).

Eksploatacja założonych w 2018 roku na wybranych anomaliach wykopów badawczych (6 i 7) potwierdziła, że są to budynki mieszkalne (Wasik 2018). Danych jest jednak stanowczo zbyt mało, aby zaprezentować szerszą charakterystykę pozostałej zabudowy Chełmna. Nie dysponujemy obecnie wystarczającymi informacjami, pozwalającymi określić funkcję budynku zlokalizowanego w wykopie 7. Przyjmując długość głównego, podpiwniczego skrzydła konstrukcji na około 22 m, zaskakują jej wymiary, większe niż w przypadku innych takich obiektów. Natomiast już wstępne analizy pozostałości zabudowy zarejestrowane w wykopie 6 wskazują, że wspomniany budynek należał do jednego z najpowszechniejszych typów wznoszonych we wczesnych etapach lokacji miast średniowiecznych w tej części Europy. Dominował wówczas dom szkieletowy na planie zbliżonym do kwadratu, o dwóch kondygnacjach, z których dolna zagłębiona była w ziemi. Tak wyglądały także najstarsze budynki wzniesione wokół rynku we Wrocławiu. Dolna kondygnacja zagłębiona była często na 1–1,35 m. Poziom ten pełnił funkcje magazynowe, podczas gdy wyżej znajdowała się część mieszkalna (Piekalski 2014, s. 154–160; Wasik 2018). Podobny typ zabudowy stwierdzono również podczas badań innego zapomnianego miasta – Dzwonna, w powiecie wągrowieckim (Krzepkowski i in. 2017, s. 288). Odkryty budynek wpisuje się więc w powszechnie

Ryc. 10. Starogród, gm. Chelmino. Hipotetyczna rekonstrukcja zabudowy pierwszego miasta lokacyjnego (oprac. B. Wasik)

Fig. 10. Starogród, Chelmino commune. Hypothetical reconstruction of the buildings of the first incorporation town (edited by B. Wasik)

występujący model drewnianej zabudowy miejskiej południowego pobrzeża Bałtyku i środkowej Europy, przy czym zwraca uwagę jego rozmiar, wykraczający nieco ponad przeciętną. Obiekt odsłonięty w Starogrodzie był podpiwniczonym budynkiem, którego parter pełnił funkcję mieszkalną, wyżej znajdowało się prawdopodobnie magazynowe poddasze. Określenie innych szczegółów konstrukcyjnych jest jednak niemożliwe. W XIII wieku, obok słupowej, coraz większą popularnością cieszyła się konstrukcja szkieletowa w swojej bardziej rozwiniętej postaci – ryglowej, charakterystycznej dla pierwszej połowy tego stulecia (Piekalski 1996, s. 77, 81). W takiej technice wzniesiono między innymi XIII-wieczne domy we Wrocławiu, Starym Barczewie i Pucku (Piekalski 2014, s. 154–160; Biermann, Herrmann, Koperkiewicz 2016, s. 58; Blusiewicz 2017, s. 94–104). Brak fragmentów dachówek wskazuje, że dach budynku ze Starogrodu pokryty był drewnem bądź strzechą. Nieliczne fragmenty gotyckich cegieł (palcówek), bez śladów zaprawy, zalegające w zasypisku jego wnętrza wskazują, że pełniły być może funkcje pomocnicze, na przykład w konstrukcji progów albo pieca (Wasik 2018).

Bibliografia

Źródła

- Mapa Schröttera* – Schrötter F. L., *Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u.d. Netz Distrikte auf befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenommen von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs und Domainen Rathe und Ban Director in Neu-Ost-Preussen, 1:50 000, 1802–1812*, Książnica Miejska w Toruniu.
- Messtischblatt* – *Mapa topograficzna Messtischblatt (Meßtischblätter)*, skala 1:25 000, arkusz Chełmno (Culm), 1263 (2676), 1906.

Literatura

- Biermann F., Herrmann C., Koperkiewicz A., 2016, *Alt Wartenburg/Barczewko na Warmii. Początki miasta średniowiecznego i jego fortyfikacje*, [w:] *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, Archaeologica Hereditas 7, red. Z. Kobyliński, Warszawa, s. 49–70.
- Blusiewicz K., 2017, *Konstrukcje ciesielskie w budownictwie drewnianym późnośredniowiecznego Pucka*, [w:] *Puck. Kultura materialna małego miasta w późnym średniowieczu*, red. M. Starski, Warszawa, s. 93–124.
- Chudziak W., Bojarski J., 2015, *Chełmno i Toruń. Początki miast na ziemi chełmińskiej*, Archaeologia Historica Polona, t. 23, s. 83–105.
- Czaja R., 2000, *Miasta i ich posiadłości ziemskie w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne od XIII do XVI wieku*, red. Z. H. Nowak, Toruń, s. 45–65.
- Dorna M., 2015, *About the date when the foundation privilege was granted to Chełmno and Toruń*, Zapiski Historyczne, t. 80, z. 4, s. 85–102.
- Dzwonowo, 2017, *Dzwonowo. Średniowieczne zaginione miasto*, t. 1: *Środowisko naturalne, zarys dziejów, badania nieinwazyjne*, red. M. Krzepakowski, M. Moeglich, P. Wroniecki, Wągrowiec.
- Guerquin B., 1984, *Zamki w Polsce*, Warszawa.
- Heise J., 1887, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, z. 5: *Der Kreis Kulm*, Danzig.
- Inwentarz*, 1927, *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1614 z uwzględnieniem późniejszych do roku 1759*, wyd. A. Mańkowski, Toruń.
- Inwentarze*, 1955, *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676)*, wyd. M. Mieński, Toruń.

- Inwentarze*, 1956, *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1723–1747)*, wyd. M. Mienicki, Toruń.
- Jasiński T., 1980, *Pierwsze lokacje miast nad Wisłą. 750 lat Torunia i Chełmna*, Toruń.
- Jasiński T., 1993, *Die Rolle des Deutschen Ordens bei der Städtegründung in Preußen im 13. Jahrhundert*, [w:] *Stadt Und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preußen und im Deutschen Reich*, Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, t. 44, Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, t. 4, red. U. Arnold, Marburg, s. 94–111.
- Jóźwiak S., 2000, (rec.) *Marc Löwner, Die Einrichtung von Verwaltungsstrukturen in Preussen durch den Deutschen Orden bis zur Mitt des 13. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1998, ss. 250 +8 nlb, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, t. 227, nr 1, s. 113–114.
- Jóźwiak S., 2001, *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1410*, Toruń.
- Krzepkowski M., Wroniecki P., Szymański M., Moeglich M., 2017, *Dzwonowo przemówiło. Czy sprawa skończona?*, [w:] *Dzwonno*, s. 277–302.
- Löwner M., 1998, *Die Einrichtung von Verwaltungsstrukturen in Preussen durch den Deutschen Orden bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, Wiesbaden.
- Molewski P., Wiewióra M., Wasik B., 2018, *An attempt to reconstruct selected elements of the original site topography of the Teutonic castles at Unisław and Starogród (Chełmno Land, orthern Poland) based on archaeological and cartographic data*, *Bulletin of Geography. Physical Geography Series*, nr 15, Toruń, s. 15–26.
- Pabian A., Rozynkowski W., 1997, *Zamki krzyżackie w ziemi chełmińskiej*, Toruń.
- Piekalski J., 1996, *Początki budynków o konstrukcji szkieletowej na terenie Środkowej Europy*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 3, s. 73–86.
- Piekalski J., 2014, *Praga, Wrocław, Kraków. Przestrzeń publiczna i prywatna w czasach średniowiecznego przełomu*, Wrocław.
- Piotr z Dusburga*, 2004, *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski, komentarz J. Wenta, Toruń.
- Steinbrecht C., 1888, *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen*, t. 2: *Preussen zur Zeit der Landmeister*, Berlin.
- Torbus T., 1998, *Die Konventsburgen in Deutschordensland Preussen*, München–Oldenbourg.
- Torbus T., 2014, *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk.
- Sprawozdanie, 2017, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Starogrodzie (stan. nr 1) przeprowadzonych w 2017 roku*, red. B. Wasik, maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.
- Sprawozdanie, 2018, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Starogrodzie (stan. nr 2) przeprowadzonych w 2018 roku*, red. B. Wasik, maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.
- Wasik B. 2018, *Antiquum Culmen – stare Chełmno. Układ przestrzenny, zabudowa i lokacja miasta w Starogrodzie*, maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.

- Wiewióra M., 2018, *Weryfikacja wyników badań nieinwazyjnych w Unisławiu i Starogrodzie prowadzonych w ramach projektu Castra Terrae Culmensis w 2017–2018 r.*, [w:] *Metody geofizyczne w archeologii Polskiej. Spotkanie V*, red. M. Wiewióra, T. Herbich, Toruń, s. 95–98.
- Wiewióra M., Misiewicz K., Małkowski W., Bogacki M., 2017, *Castra Terra Culmensis – results of non-invasive surveys of the Teutonic Orders' strongholds in the Culmerland (Poland)*, [w:] *AP 2017: 12th International Conference of Archaeological Prospection: 12th–16th September 2017, University of Bradford, Bradford*.
- W poszukiwaniu zaginionego miasta*, 2015, *W poszukiwaniu zaginionego miasta: 15 lat badań średniowiecznej lokalizacji Nieszawy*, red. A. Andrzejewski, P. Wroniecki, Łódź.
- Wroniecki P., 2018, *Nieinwazyjne poszukiwania i badania pierwotnej lokacji Torunia*, [w:] *Metody geofizyczne w archeologii Polskiej. Spotkanie V*, red. M. Wiewióra, T. Herbich, Toruń, s. 99–102.

THE SEARCH FOR THE TEUTONIC ORDER'S STAROGRÓD AND CHEŁMNO. RESULTS OF NON-INVASIVE AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE OLDEST INCORPORATION OF CHEŁMNO AND THE FIRST TEUTONIC STRONGHOLD IN STAROGRÓD

Keywords: archaeology, strongholds, castle, town, Teutonic Order, Starogród, Chełmno, incorporation.

Summary

In 2016, the Institute of Archaeology of the Nicolaus Copernicus University started the implementation of the grant of the National Programme for the Development of Humanities entitled 'Castra Terrae Culmensis – on the edge of the Christian world'. The project involved interdisciplinary research of five Teutonic castles over three years, the results of which were to determine, amongst other things, the chronology of the Teutonic Order's early construction activity and the model of the development of defensive architecture. As part of the adopted programme, in addition to excavation work, preceding non-invasive research was also planned. They included open-area recognition of strongholds and their surroundings by means of magnetic measurements, followed by electrical resistivity prospection in selected areas. One of the main goals of the research was to look for stronghold in Starogród and place of incorporation of the oldest Teutonic Order's town – Chełmno. The castle in Starogród is considered the oldest object of this type, built by the Teutonic Knights in Old Prussia. Wooden fortifications were erected by troops commanded by Herman von Balk, who in 1232 began a crusade against the pagan Old Prussians. It was then the second, after Toruń, military centre erected on the right bank of the Vistula River embankment. Starogród, also called *Antiquum Culmen*, was also considered the place of the oldest incorporation of the city of Chełmno. The article presents the results of non-invasive and archaeological research carried out in 2017 and 2018 on both sites.